

:: म नो ग त ::

ललित साहित्यामध्ये कथा, कविता, कादंबरी नाटक इ. च्या माध्यमातून लिखाणात होत असतानाच चरित्रे आणि आत्मचरित्रे हा वाङ्मयप्रकार उदयास आला, विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी स्त्री-
1. आत्मचरित्राचा प्रारंभ झाला, स्त्रीचे स्वतःचे जीवन शब्दबद्ध / दृष्ट / रू
1. कल्प लोकासमोर घेणे अशक्यच होते, परंतु इंग्रजी राजवटीने स्त्रीचा कायापालट केला, तिची मनःक्रांती घडवून आणली, तिला चालते, बोलते आणि लिहिते केले.

अशाच स्त्री आत्मचरित्राचा आपणाही थोड्याफार प्रमाणात अभ्यास करावा असे [?] ठरविले, त्यासाठी "अंतःस्फोट" कुमुद पावडे व "बिनपटाची चौकट" इंदुमती जोधळे ही दोन आत्मचरित्रे निवडली.

ह्या प्रबंध माझे मार्गदर्शन प्रा. डॉ. सुमन पाटील, यांनी माझ्या अडी-अडचणी समजून घेवून, माझ्या मनात अभ्यासाची प्रवृत्ती निर्माण करून मला उत्तेजन देवून योग्य रितीने मार्गदर्शन केले, मराठी विभाग प्रमुख प्रा. डॉ. कन्हैया, कुंदप ब्रथांचे मार्गदर्शन लाभले, प्राचार्य अ.जी. निकम सर, स.गा.म. कॉलेज, कराड, यावांतराव चव्हाणा, नगर वाचलनालय, कराड येथील

- २ -

ग्रंथालयातील कर्मचारी, प्रा. एस. बी. चव्हाण, श्री. टी.टी.
काटकर, श्री. आत्माराम दत्तात्रय पवार [गुस्जी], श्री. एस. बी.
धोरातसो, प्रा. एस.एन. सुर्यवंशी यांचे सहकार्य लाभले,
त्याबद्दल मी त्यांची ऋणी व मनःपूर्वक आभारी आहे.

- विजया पवार.

प्रकरण १ : प्रास्ताविक व भूमिका

=====

भारतीय समाजात स्त्रीचे स्थान -

ग्रामीण स्त्रियांना स्त्री जन्म नको . असे म्हणावयासारखी परिस्थिती आजही आढळते, संसार म्हणाजे सुख-दुःखाचे मिश्रण. अमृताचे व विषाचे प्याले. मात्र ग्रामीण स्त्रीच्या वाटघाला येते ते दुःख. त्याचे जिणे म्हणाजे लाजिरवाणे, उपेक्षा व कनिष्ठ दर्जा यातच त्या कोंडलेल्या, त्याचे उसासे, दुःखाचे कड, आयुष्याची परवड, हीच त्यांची संपत्ती, रात्र-दिवस कष्ट, अज्ञानाच्या अंधःकाराने त्या वेढलेल्या, अंधःश्रद्धेत गुरफटलेल्या. मुळातच मुलीचा जन्मही कुटुंबाची काळजी. परक्याचे धन म्हणून तिच्याकडे पाहून तसेच संस्कार केले जातात, मुलगी वाढू लागली की, आई-बापाच्या आनंदापेक्षाही तिची चिंता अधिक सतावत रहाते.

दुःख/ई

सासरवास आणि छळ -

सासरचे बोल म्हणाजे काल्यचि वेल, रेशामाच्या गाठी, वळचणीला येता-जाता लागणारा वासा, सडसड येणारे पाण्याचे गिांतोडे, परंतु असे हे सासरचे हाल स्त्री का सोसते ? सारी कट्टू बोलणी मुकाटयाने का सहन करते ? आपल्या आई-वडीलांच्या नावाला कमीपणा घेवू नये, म्हणून सासरवास हा असतोच.

- २ -

हे स्त्रीच्या मनात लहानपणापासून लजविले जाते, त्यांनी तो सहन करावयाचा. पावसाने झोडपले व नव-याने बडवले तर. तक्रार कृणाकडे करावयाची ? ती करावची नसतेच. दिल्या घरी ती मैली तरी चालेल, पण माहेरी परतून येता कामा नये हा दंडक. शिवाय सतत बोलणी आणि मारझोड सहन करावची. अगदीच न सोसवेल तर विहीर जवळ ठी करावची. आजही स्त्रिया छळ व सासुरवासाबद्दल तक्रार करण्यास पुढे येत नाहीत, ही दुर्दैवी बाब आहे, सासुरवास सोसूनही पूल आणि मूल हाथ जीवनमंत्र जोपासावा लागतो.

वैवाहिक संबंध -

ग्रामीण स्त्रीला नव-याचे सृष्ट मिळते, ते शारीरिक पातळीवरचे. अपत्यप्राप्ती व वंशवेलवृत्तीसाठी वैवाहिक संबंध आवश्यक मानले जातात, स्त्रियांना पुरुषी अहंकार, नवरेषाही व आपल्याला विचारणारे कुणी नाही, यापोटी नव-यांना आपलेल्या हकूमशाही प्रवृत्तीला सतत तोंड द्यावे लागते, स्त्रीची नितिमत्ता चार शब्दांत सांगता येईल, "विवाहपूर्व कौर्म्यबंधन व विवाहोत्तर पतिनिष्ठा".

वैवाहिक संबंध ?

खरे तर स्त्री-पुरुष दोघांनाही समान नितिमत्तेचा तराजू हवा. चुकीच्या दुस्ततीला वाव हवा. परंतु ग्रामीण भागात फार दुरसटलेल्या कालबाह्य विचारांचा पगडा आढळतो.

... ३ ...

धार्मिक तत्वज्ञान -

ग्रामीण भागात धार्मिक तत्वज्ञानाचा यत्किंचितही अर्थ माहीत नसलेल्या आपल्या देशातील हजारो ग्रामीण स्त्रीया अंधःश्रद्धा, कर्मकांड, उपास-तापास, देवघषी, बुवा, भट, यांच्यातच गुरफटलेल्या दिसून येतात.

शैक्षणिक परिस्थिती -

शिक्षणापासून वंचित हा त्यांना मिळालेला शाप. घरचे दारिद्र्य, आर्थिक अडचणी, सामाजिक दृष्टीकोनातील पारंपारिकपणा, खेड्यातील संकुचित वातावरण, शाळेच्या सोयीचा अभाव, लहान भावंडांचे संगोपन घरकाम, घराबाहेरचे काम, शिक्षणाने वय वाढते, नव-याबद्दल अपेक्षा वाढतात, चूल व मूल हेच कार्यक्षेत्र, शिकून काय करायचे ? बासारखी अनेक कारणे मुलींना शिक्षणापासून वंचित करतात.

ह्याच अडचणी अल्पशिक्षित मुली अंधःश्रद्धेच्या अंधःकारात वावरतात, लग्नानंतर कूलाचार, पूजा-अर्चा, उपास, नवस, ह्यांच्या मागे लागतात, मानसिक दृष्ट्या त्या कमकुवत होत होवून खेड्यातील बुवा, भट ह्यांच्या नादी लागतात.

वैज्ञानिक वृत्ती व तर्कसंगत विचारसरणी पासून त्या कोटयावधी मेल दूर आहेत, हेच सत्य, अद्यापही स्त्रियांचे जीवन संरंजामशाही मूल्यांनी आढळलेले आहे, अवहेलना, मानहानी, अतोनात कष्ट यांनी ते किती ओतप्रोत भरलेले आहे, हे आश्चर्य वाटण्यासारखे आहे.

आजच्या भारतीय स्त्रीचे वर्णन अमृता प्रीतम यांनी पुढील शब्दांत केले आहे, "स्त्रियांचा प्रवास गर्भाशयातील अंधारातून मृत्यूच्या अंधाराकडे एक अनंत अध्यांतरी यात्रा आहे, पंख छोटलेल्या जटायूच्या अवस्थेतून भारतीय स्त्री कॅव्हा बाहेर पडणार ? मध्यमवर्गीय स्त्रीचे जीवन म्हणजे केवढी कंटाळवाणी गोष्ट.

सांस्कृतिक जीवन -

संस्कृतीची जपणूक करण्याची जबाबदारी कुटुंबातील विवाहित स्त्रीकडे, पतीशी एकनिष्ठ रहाण्याची नैतिकता तिने पाळायची. सासरच्या नातेवाईक मंडळींची मत सांभाळण्याचं काम तिचं. मुलांना वळण लावण्याची जबाबदारी तिच्याकडे, रितीरिवाज व देवधर्माच्या निष्ठा तिनेच सांभाळायच्या, अशा अपेक्षापूततेच्या कसोटीत जॅव्हा ती (पतीच्या दृष्टीने) उदळते तेंव्हा तिची वाहवा होते, पण जराशी जरी कुचराई झाली व अपेक्षाभंग झाला तरी तिचे मानसिक खच्चीकरण सुरू होते, परंपरागत विचारात, चाकोरीबद्ध वागणुकीत, पूर्वाधार घालत आलेल्या कुटुंबरचनेत, सागाजिक पध्दये व नैतिकतेच्या कल्पना यांत केषळ कामापुरता सोयीस्कर बदल करून व सरवी ती त्यात 'फिट्ट' बसावी, अशी अपेक्षा असल्याने नव्याशी जुळते घेत असतांना जुन्या वळणाला टाकाऊ ठरविण्याच्या सुभा नसल्याने व ते कठीण असल्याने स्त्रियांना आत्यंतिक धावपळीला, मानसिक व्यथेला, शारीरिक ससेहोलपटीला व कौटुंबिक तणावाला तोंड द्यावे लागते, सहन शक्तीच्या पलीकडे संघर्ष

गेले की, आत्मनाशाची पाळी येते, किंबहुना, आणाली जाते, असे म्हणावे लागेल.

विवाहित स्त्री एक घर सोडून दुस-या घरात जाते, पित्याच्या ताड्यातून पतीच्या ताड्यात जाते, म्हणाजे आज्ञापालन करायचे ती व्यक्ती बदले, पतिनिष्ठा हा धर्म तिच्या माथी मारला जातो, पाति-प्रत्याच्या कल्पनेची किंड भारतीय स्त्रीच्या डोक्यातून ज्ञेनवोंशा कल्ल / 9 काढली पाहिजे. असा विचार डॉ. प्रमिला कपूर आज मांडतांना दिसतात,

भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यन्तच्या शतका-शतकांच्या गुलामी वागणूकीने समाज इतका थंड, झाल्यासारखा पडला होता की, त्यांच्यात हात हलविण्याचे सामर्थ्य नव्हते, पण त्यानंतर विशेषतः भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात स्त्री सुधारणांच्या कायद्यावरचे लक्ष उडाले तरी स्वातंत्र्याच्या चळवळीत स्त्रियांनी पुस्त्रांच्या बांधाला बांदा देवून सत्याग्रहात उडी घेतली, लाठीचे वार सहन केले, १९२६ पासून स्त्रिया पुस्त्रांच्या बरोबरीने वावरू लागल्याने स्वातंत्र्यानंतर स्त्रीला घटनेने आपोआप समान दर्जा मिळाला.

सामाजिक स्थान -

पुस्तग्रधान आर्य भारतात घेण्यापूर्वीच येथे स्थिरावलेल्या अनायासिधील कांही लोकामध्ये मातृसत्ताक पध्दत रूढ होती. / १५

“सिंधूपासून नाईलपर्यन्तचा हा प्रदेश एकेकाळी मातृसत्ताक व्यवस्थेखाली होता.” हा मार्शलच्या संशोधनाचा निष्कर्ष आता जवळ-जवळ सर्वमान्य झाला आहे. “असे डॉ. स. रा. गाडगीळ 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री' या पुस्तकात (आपले मत) मांडतांना दिसतात.

पुरुष प्रधान समाजव्यवस्था स्थिराव्यापूर्वी मातृसत्ताक पध्दतीचा अवलंब करणारी समाजव्यवस्था भारतातही होती आणि स्वाभाविकपणे ह्या व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना नंतरच्या काळापेक्षा अधिक स्वतंत्रत्व होते. “ज्या धर्मावर व संस्कृतीवर स्त्रियांचे अथांग प्रेम असते, त्या धर्माने व संस्कृतीने त्यांना नेमके काय दिले, हे त्यांचे त्यांनाही कळाले पाहिजे, या भूतकाळाचे जे अनंत धर पुण्यांच्या अंतर्मनात धार्मिक व सांस्कृतिक मूल्यांच्या स्वल्पात साचले आहेत, ते नष्ट करण्यास मदत व्हावी, म्हणून पुण्यांनाही हा भूतकाळ समजण्याची गरज आहे.

आजचे स्त्रीचे सामाजिक स्थान लक्षात घेता स्त्रीच्या दर्जाविषयक विवेचन करतांना महत्त्वाची बाब अशी की स्त्री ही पुण्यापेक्षा कनिष्ठ नाही, हे मान्य झाले आहे. “स्त्री-पुरुषांच्यातील लिंगभेद निसर्गनिर्मित आहेत, परंतु स्त्री ही प्रथम मानवी प्राणी व नंतर ती स्त्री आहे, त्या दृष्टीने ती श्रेष्ठच आहे.” डॉ. जॉन्सन हे आपले मत “स्त्री एक समाजशास्त्रीय दर्शन” प्रा. गो. द. कुलकर्णी या पुस्तकात मांडतात.

स्वातंत्र्यपानंतरच्या काळात स्त्रिया राजकारणात भाग घेऊ लागल्या, नोकरी करू लागल्या, स्त्रियांच्या परिस्थितीत सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय दृष्ट्या, सुधारणा झाली; हे मान्य करावे लागते, हिंदू विवाह कायदा, [१९५५] हिंदू वारसा हक्क कायदा, [१९५६] हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा, [१९५६] हुंडाविरोधी कायदा, व त्यात झालेल्या तरतुदीतील बदल [१९६१] महाराष्ट्र सरकारचे महिला धोरण हे कायदे आजचे स्त्रियांच्या जीवनात नवे पर्व उजाडल्यासारखे ठरावेत, म्हणून करण्यांत आले, मात्र या कायद्यामुळे ज्यांना शक्य आहे, अशा स्त्रियांनी त्याचा फायदा कस घेतला व त्यामुळे त्या दिशेने वाटचाल करण्याचे प्रयत्न करणे उपयुक्त आहे, अशा स्त्रियांच्यामध्ये हळूहळू जागृती निर्माण होत आहे, मात्र ती मंद गतीनेच व मिळवित्या सुरक्षित स्त्रियांच्यात अधिक आहे. भारतीय स्त्रीला राजकीय व आर्थिक हक्क विनासायास मिळाले, शिक्षणाची दारे खुली झाली आहेत, त्यामुळे स्त्रियांच्या संघटनांचे काम कधीच पाय रोवू शकले, पण आजही स्त्रियांच्या संघटना सर्वत्र दिसून येत नाहीत, ब-याचशा संघटना शहरातच आहेत, शिवाय शेड्यातील स्त्री अद्यापही बहुतांशी असंघटित अडाणी व बुजरी आहे, बाहेरच्या समाजाशी आपला संबंध यावा, व्यक्तीमत्त्व विकास व्हावा, म्हणून स्त्रिया महिला मंडळे काढत आहेत, पण सन्माननीय अपवाद वगळता, त्या ठराविक छाण्या-पिण्याचे, मनोरंजनाचे, सहलीचे, नवरात्र व हळदी-कुंकवाचे कार्यक्रम साजरे करतांना दिसतात.

केवळ बहुसंख्य स्त्रिया गृहीणी म्हणून संकुचित जीवन जगत आहेत, अधिक उत्पादक व राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या कार्यास हातभार लावणारे, अगदी अलीकडच्या काळात अखील भारतीय महिला परिषद देशव्यापी असली तरी ती ही फारसे परिवर्तनाचे कार्य हाती घेतांना दिसत नाही. आजच्या स्त्रीच्या स्थानाचा विचार करतांना सामाजिक स्थानातून उद्भवणा-या विविध बाजू लक्षांत घेणे आवश्यक आहे.

शिक्षणाची प्रगती, स्त्रियांच्यातील हक्कांची जाणीव, त्यांना लाभत असलेले आर्थिक सामर्थ्य, त्यांच्यात निर्माण झालेला स्वाभिमान, रहाणीमानाच्या दर्जाविषयी वाढत चाललेल्या अपेक्षा, पुरुष वर्गाच्या पगाराचा अपुरेपणा, त्यातून पत्नीच्या आर्थिक सहाय्याची निर्माण झालेली गरज त्यामुळे पुरुषांचा अहंकार कमी करण्याची त्यांची प्रवृत्ती इ. ची जोड मिळत चालल्याने स्त्रियांना व्यक्ती स्वातंत्र्य मिळत आहे व व्यक्तिविकासाच्या संधी उपलब्ध होत आहेत, असे मत व्यक्त केले जाते, पण ते मत पूर्णपणे निर्विवाद सत्य नाही, याचा अनुभव येत आहे.

हल्ली स्त्रीचा शैक्षणिक दर्जा वाढला ^{तरी} तिचे व्यावहारिक गहाणापण वाढले आहे, आर्थिक बाजूनेही कांहीजणी कुटुंबाच्या मिळकतीत भर ^च टाकत आहेत, मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी घेण्यांत त्या तत्पर ठरत आहेत, नोकरी करूनही संसार त्या समर्थपणे करू शकतात, हे चाणाक्ष पुरुषांनी ओळखले आहे, पत्नी ~~व~~ या अर्थाने व बदलत्या परिस्थितीला सामोरे जावून समर्थपणे संसारात कृतीशील भागीदारी करू शकते, हे लक्षात आल्यावर पुरुष पत्नीला बरोबरीचा व श्रेष्ठ दर्जा देण्याचा विचार व प्रयत्न करतो आहे.

किंबहुना स्त्रीला समानतेची वागणूक देण्याची त्याची वृत्ती वाढली पाहिजे. या पार्श्वभूमीवरच स्त्रीची पुढील काळात पालटत गेलेली परिस्थिती कशी आहे ? हे अभ्यासले पाहिजे.

आपल्या देशात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सुद्धा स्त्रीयांचा दर्जा सुधारलेला नाही, स्त्रीच्या आयुष्याचा मागोवा घेतल्यास तिच्या जन्मापासून ते मरणपर्यंत तिला दुय्यम स्थान व कनिष्ठ दर्जा दिला जातो, पुरुष कर्ता व स्त्री घरकामाच्या न संपणा-या पसा-यात या ना त्या स्वल्पात जन्मभर कोंडली गेल्याने ज्ञान, अधिकार व सामाजिक जीवन स्वतंत्र अस्तित्व यापासून वंचित रहाते, बालविवाह, हुंडा पध्दती, विवाहानंतर शारीरिक व मानसिक कुयंबर्जा, कौटुंबिक कामाची वेठबिगारी, आर्थिक-सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या स्त्रीला दिले जाणारे दुय्यम स्थान, प्रौढ कुमारिका व विधवांच्या समस्या, बलात्कार व मारहाण वगैरे अनेक-विध चक्रातून जावे लागत असल्याने असंख्य स्त्रियांना "नको ग बाई तो बायकांचा जन्म" असं म्हणण्याची पाळी येते, त्यातूनच घरात मुलासैवजी मुलीचा जन्म म्हणाजे दुधात साखरेसैवजी मीठ पडण्वासारखी परिस्थिती निर्माण होते,

"स्त्री एक समाज शास्त्रीय दर्शन" प्रा. गो. द. कुलकर्णी

०१९२२-४२१ ?

या पुस्तकात फ्रेंच लेखिका याविषयी म्हणतात "स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्माला येत नाही, ती संस्कारामुळे स्त्री बनते, थोडक्यात, स्त्री ही पुरुषाच्या बरोबरीने विविध क्षेत्रात काम करू शकते, हे मान्य झालेले आहे, परंतु सामाजिक दृष्ट्या स्त्रियांच्या बाबतीत स्त्री-पुरुष

समानतेच्या न्यायाने वागणूक दिली जात नाही, आर्थिक-शैक्षणिक, सांस्कृतिक दृष्टीनेही स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जात असले तरी सर्वसामान्य स्त्री छ-या मानवी जीवनापासून वंचित राहिलेली आहे, अर्थात आजची २० व्या शतकातील स्त्री पडदा पध्दतीच्या अवलंब करणारी, चूल व मूल हेच कार्यक्षेत्र मानणारी शिक्षणापासून वंचित राहिलेली नाही. "

- आज विसाव्या शतकातही कुटुंबात व समाजात स्त्री विमुक्तपणे जगू शकत नाही, केवळ नीतीमूल्यासाठी स्त्रीने स्वतःच्या शिक्षणाचे मोल देण्याची आवश्यकता नाही, आर्थिक स्वावलंबनासाठी तर शिक्षण आवश्यक आहेच, पण व्यक्तीविकासासाठी समाजधारणेसाठी आपल्या देशात स्त्री शिक्षणाला फार मोठे प्राधान्य देण्याची गरज आहे, आधुनिक काळात भारतीय स्त्रीची परंपराच पुस्त्राच्या बरोबरीने काम करण्याची आहे. स्वातंत्र्यलढयात स्त्रियांनी गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली पुस्त्रांना साथ दिली आहे, जगाच्या इतिहासांत स्त्रीच्या या सहकार्याला तोड नाही, स्वराज्याचे सुराज्य व्हायचे असेल तर स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य द्यायला हवे, देशातील शिक्षण पध्दतीच्या यथास्वीतेवर व स्वस्वावर देशाचे भवितव्य अवलंबू असते, स्त्री-गुक्तीसाठी आज समाजात अनेकविध कार्यक्रम हाती घेण्यांत येत आहेत, परंतु हे उपक्रम अन्य यंत्रणांमार्फत राबविले जाण्यापेक्षा स्त्री स्वतःच जागृता झाली पाहिजे, त्यासाठी, आपल्या देशांत १९७५ हे वर्ष

४२१ - ११ -

जागतिक स्त्री मुक्ती वर्ष/पाळले जाते, तिची अस्मिता एकदा जागृत झाली की कांही प्रश्न आपोआप मिटतील व जे उरतील ते सोडविणे तिच्या संघर्षातले मुळे शक्य आहे.

आजची आधुनिक सुशिक्षित स्त्री पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेने लादलेली विषमता झुगालून आज महिला प्रत्येक क्षेत्रात आपले स्थान निर्माण करित आहे, आपले असे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करतांना त्यांना, या समाजव्यवस्थेतील स्त्रीबद्दलच्या दुष्टीकोनाबरोबरच, स्त्रीच्या परंपरागत भूमिकेशी, प्रचलित कुटुंब व्यवस्थेशी व सर्वांत जास्त आपल्यातील स्त्रीत्वाशी सामना द्यावा लागतो, आणि तरीसुद्धा स्त्रिया आपल्या व्यावसायिक व अंगभूत कौशल्यांनं आपलं महत्त्व सिद्ध करित आहेत, त्याचं हे कर्तृत्व इतरांनाही सुर्ती देईल, याचं उदाहरणाच घायचं झालं तर —

बिजिंगची आंतरराष्ट्रीय महिला परिषद - २०११ देशातल्या दोनशे स्त्रिया होत्या, त्यात रेल्वेगाडी बिजिंगची पूर्वतयारी करणारी एक प्रचंड कार्यशाळा बनली होती, निरनिराळ्या समस्या जगासभेस सांडण्याकरिता काढलेले न्याय मागणारे मोर्चे, पथयात्रा, निदर्शने, कधी वाजतगाळत कधी घोषणा देत कधी शांतपणे हातात फ्लक घेवून आपापल्या देशांतल्या दडपशाहीच्या अत्याचाराच्या अन्यायाच्या हजारो कथा त्या एकमेकींना सांगत होत्या, धर्म, देश, वंश, हयापलीकडे जावून राजकारण, सत्तास्पर्धा, युद्ध, हयांच्या तावडीतून सुटून जगभर शांतता नांदावी म्हणून प्रचार करण्याकरिता

- १२ -

त्या सुसज्ज होत्या, अमेरिकेपासून भारतापर्यन्त अनेक देशातील स्त्रियांनी शांततेचं प्रतीक म्हणून आपल्या विणालेच्या रिबीनचा तुकडा त्यात ओवला होता [१५ ऑगस्ट १९२५ लोकप्रभा, महिला विशेष, प. २५, २६]

खेड्यापाड्यातून काम करणा-या स्त्रीकडे ग्रामीण समाज फारशा चांगल्या दृष्टीने पहात नाही, त्यांचा स्त्रीकडे पाहण्याचा परंपरागत दृष्टीकोन, नीतिकल्पना यांत ही स्त्री बसू शकत नाही, या सर्व गोष्टींशी जुळवून घेणे तिला त्रासदायक वाटते, मायेची माणासं दूर असतात. अशा परिस्थितीचा फायदा उठविण्यास सुट अन् दुष्ट प्रवृत्तीच्या सर्वच पुढ्यांना आवडते, तिचा मानसिक व शारीरिक छळ तिच्या एकाकीपणाचा फायदा उठवून केला जातो, साधारणपणे सुशिक्षित महिला कर्मचा-यांना अशा समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

या सर्वच गोष्टींचे प्रतिबिंब आत्मचरित्र या वाङ्मयप्रकारातून दिसते, या दृष्टीने ते स्वल्प आत्मचरित्रातून समजून घेणे आवश्यक आहे.

आत्मचरित्र वाःमयप्रकाराविषयी -

आत्मचरित्र म्हणजे केवळ एकाच व्यक्तीचे चरित्र असले तरी ते सामाजिक पार्श्वभूमीवर घडत असते, व्यक्ती स्त्री असो अगर पुरुष असो, तिच्या जीवनाचे धागे अनेक ठिकाणी गुंतलेले असतात, म्हणूनच

व्यक्तीगत जीवन घडत असता त्यातच सामाजिक जीवनाचे धागे गुंतले जावून जीवनचरित्राचा गोफ विणाला जातो, यातूनच व्यक्ती व समाज यांचे अन्योन्य संबंध प्रस्थापित होतात व व्यक्तीगत जीवनाला अर्थ प्राप्त होतो, सामाजिक परिस्थितीच्या बंधनात व्यक्तीच्या जीवनाची घडणा होत असते.

व्यक्तीगत जीवनातील घटना समकालीन समाजाच्या पार्श्वभूमीवर घडत असतात, म्हणूनच व्यक्ती जरी तिच्यापुरते मर्यादित जीवन जगत असली तरी समकालीन समाजापासून ती अलग राहू शकत नाही, या परस्परसंबंधातून तिच्या मनाची व जीवनाची घडणा होत असते, त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या समाजाची एक प्रतिनिधी मानावयास हरकत नाही, याचाच अर्थ, तिच्या आत्मनिवेदनातून समाजाच्या अंतरंगाचे दर्शन होणे अशक्य नाही.

आत्मचरित्रातून समाजजीवनाचे चित्र, कथा, काव्य, नाटक, कादंबरी इ. साहित्य प्रकारातूनही समाजजीवनाचे चित्र साकार होते, पण ते तितकेसे स्पष्ट नसते, कारण त्यात वास्तवतेमध्ये काल्पनिकाचे मिश्रण झालेले दिसते, त्यातील व्यक्तीही अस्तित्वातल्या नसतात, यकलट, आत्मचरित्रात स्वतः अनुभवलेल्या जीवनाचे चित्र स्वतःच रेखाटलेले असल्याने आत्मचरित्रातून दिसणारी व्यक्ती व तिच्या भोवतीचे जग यांचे सुस्पष्ट असे चित्र आपल्याला आत्मचरित्रातूनच दिसते.

आत्मनिवेदनाचा प्रकार जुनाच -

आत्मचरित्र हा प्रकार कोणती नव्याने सुरु केला नाही, आंग्लकालापासून तो थेट आजपर्यन्त त्यात कधीच खंड पडला नाही.

ज्ञानेश्वर आपल्या "भावार्थदिपिके" त वेळोवेळी वाचकाला स्वतःची ओळख करून देतात, नामदेव, तुकाराम वगैरे संतमंडळी आपल्या अभंगरचनेत आपल्या जन्माची, ज्ञातीची, व्यवसायाची, वैराग्याची व ईश्वरभक्तीची हकिकत सांगतात, म्हणजे एका परीने ते आपले आत्मचरित्र लिहितात, यानंतर केशवसुत/पासून अलीकडच्या नवकवीपर्यन्तच्या सर्व कवींच्या लहानमोठ्या काव्यातही आत्मनिवेदनाची प्रवृत्ती स्पष्टपणे दिसून येते.

या प्रकारातूनच १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठी साहित्यात "आत्मचरित्र" हा वाङ्मयप्रकार विशेष लोकप्रिय झाला आहे, सामान्यांची आणि असामान्यांची आत्मचरित्रे मराठी बाहेर पडत आहेत, आणि या वाङ्मय प्रकाराला आज मराठी साहित्यात महत्त्वाचे स्थान मिळत आहे.

आत्मचरित्राच्या स्वत्पाची चर्चा करणारे आणि त्यांचा परामर्श घेणारे ग्रंथही बाहेर पडत आहेत. आपल्या जीवनातील ब-यावाईट आठवणी आपण सांगायच्यात, त्या सांगताना

- १५ -

आपल्या जीवनप्रवासाकडे मागे वळून पहावे आणि आपणा जीवनात काय काय कमावले आणि काय गमावले याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करावा.

ही आत्मकथन लेखनामागील महत्त्वाची प्रेरणा वाटते, मात्र आत्मचरित्र लिहिणा-याला कठोर आत्मपरिक्षण करावे लागते, आत्मचरित्र ह्या लेखकाने घेतलेला स्वतःचा शोध असतो, तो शोध तटस्थ धृतीने घ्यावा लागतो, स्त्रिया या अधिक प्रामाणिक असतात, मनमोकळेपणाने आपल्या भाव-भावनांची व सुखदुःखांची चित्रे आत्मचरित्रात त्या रंगवू शकतात, आत्मगौरवाच्या आहारी न जाता आपणाकडे त्या अधिक अलिप्तपणे पाहू शकतात, स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचे आगळेपण त्यांच्या मुक्त अविष्कारात असते, आत्मचरित्रामध्ये लेखक वा लेखिका स्वतःचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करीत असतात, त्यामुळे त्यांचे आत्मचरित्रामध्ये पडणारे प्रतिबिंब हे विविधांगी असते.

काळाच्या दृष्टीने विचार केल्यास या कालखंडात महाराष्ट्रात व भारतात धार्मिक, सामाजिक व राजकीय परिवर्तने खूप आली, पुण्यांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्रातून या परिवर्तनाचे अनेक अंगांनी दर्शन घडते, कारण आत्मचरित्र लिहिणा-या बहुतेक व्यक्तींचा या परिवर्तनाशी काही ना काही संबंध होता, स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचे तसे नाही, सुस्वातीच्या काळात त्यांचा जीवनानुभव घराच्या-चार भिंती पुरताय मर्यादित होता, स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रिया वेगवेगळ्या क्षेत्रात चमकू लागल्या व त्यांच्या अनुभवाचे क्षेत्रही व्यापक

बनले, स्त्री व्यवसायासाठी बाहेर पडलेली असली तरी तिच्या मनावे
धागे मात्र घरातच असतात, त्याचे उदाहरणच व्हायचे झाले तर
प्र.क. अत्रे यांचे "क-हेचे पाण्या" व त्यांची पत्नी सुधाताई यांचे के/०
गोदातरंग" ही दोन आत्मचरित्रे. "क-हेच्या पाण्यात" कूटुंबविषयक
माहिती फारच थोडी आहे, तेच सुधाताई जरी व्यवसाय करणाऱ्या
स्त्री असल्या तरी त्यांच्या "गोदातरंगा"तून त्यांचे कौटुंबिक
मनोरंगच अधिक प्रकषाने दिसतात, स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातून
केवळ स्त्रीमनाचेच प्रतिबिंब न उमटता त्या काळातील सामाजिक स्त्री, बंधने,
आचार-विचार, स्त्रीचे व पुस्त्र्याचे समाजातील स्थान, समाजसंस्कृती,
कूटुंबपध्दती इ. गोष्टींची माहिती मिळते, या पार्व्वभूमीवरच
कुमुद पावडे यांचा परिचय, त्यांच्या वाडःमय लेखनाच्या स्वस्याचा
परिचय घडविणे, सम कालीन साहित्य परंपरा व त्यांचे अवलोकन
कसून त्या काळातील साहित्याचे स्वल्प अभ्यासणे "अंतस्फोट" या
अष्टमकथनाची निर्मिती व प्रेरणा अभ्यासून त्यांनी केलेल्या कार्याची
चिकित्सा करणे, हा या प्रबंधाचे उद्देश आहे.

नव्याने परिचित झालेल्या सातारच्या चर्चासत्रात प्रसिद्ध झालेले इंदूमती जोधळे यांचे आत्मचरित्र "बिनवटाची चौकट" त्यांचे हे कुमुद जोधळे यांनी १९९० मध्ये लिहिलेले आहे.
शिक्षण कोल्हापूरच्या आश्रमात राहून पूर्ण झाले, सध्या औरंगाबाद
येथे त्यांचे वास्तव्य आहे.

कुमुद पावडे नागपूरच्या, इंदूमती जोधळे कोल्हापूरच्या महाराष्ट्राच्या
दक्षिण उत्तर टोकांना जोडणाऱ्या आणि सांस्कृतिक परंपरा असणाऱ्या

- १७ -

राजधानीच्या गावात घडलेली चरित्रे अभ्यासाचीत आणि स्त्री
जीवनाचा विकास पट विकसित झालेला अनुभवावा त्याचवेळी
या दोन्ही आत्मचरित्रांचे वाङ्मयीन सौंदर्य निरीक्षण करावे,
भसा विचार मनात आला म्हणून हा विषय प्रकल्पासाठी मी
निवडला, असे.

- १८४ -

क्र. नं.	पुस्तकाचे नांव	लेखक व प्रकाशन वर्ष
---	-----	-----
१]	भारतीय ग्रामीण स्त्री जीवन	डॉ. मिला पाटील, कौ प्र. वर्ष १९२७ पृ. १ ते १४.
२]	स्त्री एक समाजशास्त्रीय दर्शन	प्रा. गो. द. कुलकर्णी, आ. ह. साळुंखे प्र. वर्ष २ डिसेंबर १९८९ पृ. १ ते २.
३]	हिंदू संस्कृती आणि स्त्री	कमल पाटये प्राज्ञपाठशाला मंडळ, वाई. प्र. व. १९६७ पृ. १५.
४]	भारतीय स्त्री धर्माचा आदर्श	डॉ. गो. द. कुलकर्णी, पृ. १५. १५ डिसेंबर १९२५.
५]	स्त्री एक समाजशास्त्रीय दर्शन	पृ. वर्ष २४ डिसेंबर १९७७. पृ. ३२
६]	लोकप्रभा महिला विशेष	सौ. प्रतिभा ठिपसे प्र. व. १९८१ प्रथमावृत्ती
७]	"हृद्गत"	